

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 4, No. 68, 2026

Received: 08/03/2025

Accepted: 10/06/2025

Investigating the Unknown Term “Sarat b-e Gardan” in *Shahnameh* Scrolls

Abbas Parsatalab

PhD Graduate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran
abbas.parsatalab@ut.ac.ir

Abstract

One of the important sources in the research and analysis of epic works is the scrolls of *Shahnameh*. These scrolls are considered a valuable treasure due to the fact that they contain words and expressions that can hardly be found in other literary texts. Since the scientific and critical publication of these scrolls has increased in recent decades and the researchers' view of these scrolls has changed compared to the past, a part of this mentioned treasure has been extracted and freed from the danger of being forgotten. However, among these scrolls, we still come across words and terms that, due to not being recorded in the old dictionaries, their meanings are not clear to the researchers, and even in some cases, have caused a wrong interpretation. This study aims to investigate an unknown term and clarify its meaning by examining several *Shahnameh* scrolls more closely. Surveys show that the term “Sarat b-e Gardan” is generally used when support is removed from a person and he is left alone. This term is mostly used by opponents on the battlefield and in response to the one who calls them to surrender or brags excessively about him supporter. In this case, this expression is used as profanity and mockery in two ways. First, the term will be mentioned without mentioning the name of the patron and in the other case, with the name of the patron. Second, the name of the patron is more commonly used to humiliate and belittle the abandoned person.

Keywords: Scroll, Neck, Commitment, Compilation of Dictionary, Folk Literature.

Introduction

Every nation in its history of several thousand years has literature that may not have been written down anywhere. On the other hand, in a closer examination of popular literature, we find words and expressions whose meaning, despite being written down, is not clear to everyone today. Even researchers and linguistic specialists may not understand their meaning and make false statements about them. The importance of preserving and writing down these words and terms and providing an explanation of their meaning is because many of these words and terms, apart from literary and linguistic discussions, express the customs, traditions, and culture of past peoples. Hence, their destruction leads to the disappearance of a part of the past culture of a nation. So far, words and slang terms of the Persian language have been collected in independent dictionaries.

The most important of these dictionaries are the *Persian Folk Culture* by Najafi (2008) and the *Alley Book* (Ketāb-e kuče) by Shamlou (2001). However, the term “Sar b-e gardan kardan” «سر به گردن کردن» which is the subject of this study, does not appear in these dictionaries. In this study, this term, which according to the available evidence, has a written history dating back to the Safavid period, is introduced and then its correct and precise meaning is given.

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2025.144582.2437

Materials and Methods

The method of this study is descriptive-analytical and its main sources are scrolls of *Shahnameh*. It is true that most of these scrolls have been corrected and published in recent decades, but in some cases, the author referred to the manuscripts for the correct recording of the term in the example under discussion. In addition, two unpublished manuscript scrolls have been used in the present study.

Research Findings

This study adds a term to the entry “neck” in the dictionaries. The significance of the present research is that it provides the correct form and the accurate meaning of a colloquial term, thereby facilitating the understanding of part of the text of the scrolls. To the best of the researcher’s knowledge, the term “Sar b-e gardan” (head to neck) appears in several scrolls of *Shahnameh*. To define this term, it should be noted that one of its main pillars, the neck, is inscribed in dictionaries in the sense of commitment and responsibility. Considering the meaning of neck and its evidence, it can be said that “Sar b-e gardan kardan-e kasi” سر به «

«گردن کردن کسی» is an allusion to abandon of someone and not accept any obligation or responsibility towards him. This proposition, which is now used and narrated in the same sense in Razavi Khorasan, Sabzevar city, and the author has heard it many times from the adults of the family in times of anger addressed to their children, is used when the father or support person, after seeing the unwise and impolite behavior of the child and the person under his care, abandons him and no longer accepts any responsibility for his behavior and actions. In fact, a father or guardian disowned the abandoned person by saying the phrase “Sarat b-e gardanat” (your head to your neck).

Discussion of Results and Conclusions

Although the meaning of abandoning an individual and having no further responsibility towards him is implicit and hidden in all the evidence of the scrolls, based on this existing evidence, angry and upset individuals use this term in response to the following individuals: 1) Someone who intends to do something without the permission of his elder; 2) Someone who is overly reliant on the support of his benefactor or king, and strives to please him to the point of risking his life; 3) Someone who, despite his low social status and lack of proper lineage, proposes to a woman with a higher social status and position; 4) Someone who calls the name of a powerful hero and warrior and asks him to come to the battlefield (This person believes his abilities are greater than his current opponent's and requests him to leave the arena so a stronger rival can come to fight him); 5) Someone who, in the heat of battle against his opponent, does not speak of him with respect and insults him; 6) Someone who does not accept the invitation of the king or a powerful individual and is unwilling to meet with him; 7) A woman who believes her position and rank is higher than another woman; 8) A person who advises his benefactor or supporter and gives him counsel; and 9) A person who does not have a royal lineage and addresses kings. Additionally, this study examined two terms “Bār āmadan-e gardan” «بار آمدن گردن» and “Sar be har čeh na bad-tar kardan” «سر به هرچه نه بدتر کردن» that appear in *Shahnameh-e Naqalan*. In the first case, it can be inferred that “gardan” is used in the sense of commitment and responsibility. The second term serves as an insult and derogatory expression towards others. In one case of the existing evidence, this term - which is very vulgar and disgusting - is associated with the word “gardan”.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۸)، ۱۴۰۴، ص ۹۵-۱۱۰

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۳/۲۰

مقاله پژوهشی

بررسی اصطلاح ناشناخته «سرت به گردن» در طومارهای نقالی شاهنامه

عباس پارساطلب* ، دانش‌آموخته دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

abbas.parsatalab@ut.ac.ir

چکیده

یکی از منابع درخور اعتنا در تحقیق و بررسی آثار حماسی، طومارهای نقالی شاهنامه است. این طومارها به دلیل اشتغال بر نوادر لغات و اصطلاحات که در متون ادبی دیگر به سختی شاهدهی برای آن می‌توان سراغ گرفت، گنجینه‌ای ارزشمند به شمار می‌روند. از آن‌جا که در دهه‌های اخیر چاپ علمی و انتقادی این طومارها افزایش یافته و نگاه پژوهشگران به این طومارها نسبت به گذشته تغییر کرده است، بخشی از این گنجینه مذکور استخراج شده و از خطر فراموشی و خمول‌رهایی یافته است. با این حال، همچنان در میان این طومارها به لغات و اصطلاحاتی برمی‌خوریم که به دلیل ثبت‌نشدن در فرهنگ‌های لغت قدیمی، معنا و مفهوم آن بر پژوهشگران و محققان روشن نشده و حتی در بعضی نمونه‌ها سبب برداشت اشتباه نیز شده است. در این مقاله قصد داریم با بررسی دقیق‌تر چند طومار شاهنامه، از اصطلاحی ناشناخته پرده برداشته و مفهوم آن را روشن کنیم. بررسی‌ها نشان می‌دهد که اصطلاح «سرت به گردن» در حالت کلی، زمانی به کار می‌رود که حمایت و پشتیبانی از روی شخصی برداشته و او به حال خود رها شود. در بیشتر نمونه‌ها، حریفان در میدان رزم و در جواب کسی که آن‌ها را دعوت به تسلیم می‌کند یا درباره حامی خود بسیار لاف و گزاف می‌گوید، از این اصطلاح استفاده می‌کنند. در این حالت، این تعبیر در مقام ناسزا و استهزاء به دو صورت استفاده می‌شود: در یک صورت، این اصطلاح بدون ذکر نام حامی و در صورتی دیگر، همراه با نام حامی آورده می‌شود. در نمونه دوم، آورده شدن نام حامی بیشتر به منظور تحقیر و خوارداشتن شخص رها شده به کار گرفته می‌شود.

واژه‌های کلیدی

طومار، گردن، تعهد، فرهنگ‌نویسی، ادبیات عامیانه.

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpl.2025.144582.2437

۱. مقدمه

از جمله منابعی که در پژوهش‌های اساطیری و حماسی باید به آن‌ها رجوع شود، طومارهای نقالی شاهنامه است. این طومارها را در دو گروه عمده می‌توان تقسیم کرد. گروهی از طومارها مخصوص مجلس نقالی بوده که خلاصه داستان و رؤس مطالب را در بر می‌گرفته است و بیشتر نقالان جوان و مبتدی در نقل شفاهی خود از آن‌ها بهره می‌برده‌اند. گروه دیگر به درخواست افراد باسواد و یا اعیان و اشراف به منظور مطالعه شخصی تهیه می‌شده است که در پژوهش حاضر منظور از طومارهای نقالی شاهنامه، همین گروه اخیر است. درباره تاریخ تألیف نخستین طومارهای نقالی شاهنامه با قطعیت نمی‌توان نظر داد. باین‌حال، نخستین طومار تاریخی که تاکنون شناسایی شده، طومار مؤلف به سال ۱۱۳۵ ه.ق. است. ابوالقاسم بن بدرالدین محمد سیاه‌پوش این طومار را در آخرین سال‌های حکومت سلسله صفوی نوشته است (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۷). طومار «شاهنامه هفت‌لشکر» طومار دیگری است که در سال ۱۲۰۸ ه.ق. و به دست ملامحمد ابن ملاسماعیل طهرانی کتابت شده است (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۱۳). از دیگر طومارهایی که در دوره قاجار نوشته شده و به دست ما رسیده است، می‌توان به طومار جامع نقالی شاهنامه (۱۳۹۶، ص. ۴۲) و طومار هفت‌لشکر (۱۳۷۷، مقدمه/سی‌ویک) اشاره کرد. شاهنامه نقالان، تألیف مرشد عباس زیری، طومار مفصل و جامع دیگری است که از روزگار پیش از خلقت آدم (ع) تا سلطنت اسکندر مقدونی را در بر می‌گیرد (زیری، ۱۳۹۶، ج. ۱/۱۹-۲۲). باید گفت که تمامی طومارهای معرفی شده در دهه‌های اخیر تصحیح شده و انتشار یافته است.

افزون بر این طومارهای مصحح، طومارهای خطی دیگری نیز در کتابخانه‌ها محفوظ است که تاکنون تصحیح نشده‌اند. در این طومارها، نادر لغات و اصطلاحاتی دیده می‌شود که تاکنون در فرهنگ‌های لغت ضبط نشده و در بعضی نمونه‌ها، معانی آن‌ها نیز چندان بر خوانندگان روشن نیست. نگارنده در پژوهش حاضر قصد دارد یکی از اصطلاحات نادر آورده شده در این طومارهای نقالی شاهنامه را معرفی کند و سپس درباره معنا و کاربرد آن توضیح دهد. اهمیت پژوهش حاضر به این دلیل است که صورت درست و معنای صحیح یک اصطلاح عامیانه به دست داده می‌شود و به تبع آن، درک قسمتی از متن طومارها میسر می‌شود.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون لغات و اصطلاحات عامیانه زبان فارسی در فرهنگ‌های مستقلی جمع‌آوری شده‌اند. از مهم‌ترین این فرهنگ‌ها می‌توان به فرهنگ فارسی عامیانه اثر ابوالحسن نجفی و کتاب کوچه اثر احمد شاملو اشاره کرد. باین‌حال، اصطلاح «سر به گردن کردن»، که پژوهش حاضر درباره آن نوشته شده، در این فرهنگ‌ها نیامده است. در کتاب فرهنگ فارسی عامیانه مدخل «گردن» آمده ولی «سر به گردن کردن» مشاهده نمی‌شود. در همین فرهنگ، این اصطلاح در مدخل «سر» نیز ملاحظه نمی‌شود. فرهنگ کتاب کوچه شاملو نیز ناقص بوده و تنها تا حرف «چ» را شامل می‌شود. از طرف دیگر، آیدنلو (۱۳۹۱) و مصححان طومار نایگلی (۱۳۹۸) تعریفی درباره این اصطلاح آورده‌اند که بر اساس دیگر شواهد موجود در طومارها و نیز فرهنگ شفاهی مردم درست نبوده و باید بازنگری شود؛ بنابراین، این مقاله اصطلاحی را به مدخل «گردن» اضافه می‌کند.

۳. چارچوب نظری

هر ملت در تاریخ چندین هزار ساله خود ادبیاتی دارد که ممکن است تاکنون در هیچ‌جایی مکتوب نشده باشد. این ادبیات که آن را می‌توان ادبیات فولکلوریک یا عامه نامید، بیشتر داستان‌ها، مثل‌ها، لغات و اصطلاحاتی را دربر می‌گیرد که نیاکان و بزرگان یک ملت، از روزگاران گذشته سینه به سینه و به‌صورت شفاهی آن‌ها را نقل می‌کرده‌اند. باین‌حال، چه بسیار بوده‌اند داستان‌ها، لغات و تعبیراتی که به‌دلیل مکتوب‌نشدن، پس از مدتی از زبان مردم افتاده و به‌کلی فراموش شده‌اند. از طرف دیگر، در بررسی دقیق‌تر ادبیات عامه، به لغات و اصطلاحاتی برمی‌خوریم که برخلاف مکتوب‌شدن، امروزه معنای آن‌ها بر همگان روشن نیست. حتی ممکن است پژوهشگران و متخصصان زبان‌شناسی نیز به معنای آن‌ها پی نبرند و درباره آن‌ها به اشتباه اظهار نظر کنند. مهم‌ترین مسئله‌ای که باعث می‌شود معنای درست و دقیق یک لغت و اصطلاح، برخلاف مکتوب‌شدن در متون ادبی گذشته فراموش شود، خارج‌شدن آن از چرخه زبانی مردم است؛ بنابراین، برای حفظ لغات و تعبیرات عامه یک زبان، دو کار عمده باید انجام بگیرد: نخست، آن لغات و اصطلاحات مکتوب شود و در مرحله دوم، معنای آن‌ها در فرهنگ‌های لغت ارائه شود.

اهمیت حفظ و مکتوب‌کردن این لغات و اصطلاحات و ارائه توضیحی درباره معنای آن‌ها به این خاطر است که بسیاری از این لغات و اصطلاحات، فارغ از بحث‌های ادبی و زبان‌شناسی، بیان‌کننده آداب و سنن و فرهنگ مردمان گذشته‌اند؛ ازین‌روی، نابودی آن‌ها باعث از میان رفتن بخشی از فرهنگ گذشته یک ملت می‌شود. نگارنده در پژوهش حاضر به‌هیچ‌عنوان قصد ندارد وارد مسئله درازدامن و مفصل ادبیات شفاهی شود؛ بلکه سعی دارد یکی از اصطلاحات عامیانه را توضیح دهد که در طومارهای نقالی شاهنامه مکتوب شده ولی پژوهشگران و مصححان طومارها متأسفانه در تشخیص صورت درست، معنا و کارکرد آن اشتباه کرده‌اند. در این باره، اشتباه پژوهشگران و مصححان طومارهای نقالی شاهنامه را، برخلاف اینکه اصطلاح «سرت به گردن» هنوز از چرخه زبانی مردم خارج نشده است، می‌توان در چند نمونه خلاصه کرد: نخست اینکه، چاپ علمی و انتقادی این متون به دهه‌های اخیر برمی‌گردد و تصحیح این متون به دلیل نگاه نه‌چندان جدی و مهم پژوهشگران به ادبیات عامیانه رواج چندانی نداشته است. دوم اینکه، بیشتر طومارها تک نسخه بوده و استفاده از نسخه‌های دیگر برای رفع نمونه‌های مبهم و دشوار امکان‌پذیر نبوده است. سوم، از آن‌جا که مصححان و پژوهشگران طومارها، مؤلفان و کاتبان این طومارها را افرادی کم‌سواد یا بی‌سواد دانسته‌اند، در نمونه‌هایی که به لغت یا اصطلاحی دشوار برخورد نموده‌اند، با دخالت‌ها و ذوق‌های شخصی و خارج از موازین علمی، در ضبط صحیح لغت و اصطلاح اشتباه کرده‌اند. چهارم، نبودن فرهنگ‌های لغت تخصصی جامع درباره واژگان و اصطلاحات عامیانه است؛ بنابراین، با توجه به توضیحاتی که گذشت، مهم‌ترین مسئله در تصحیح متون عامیانه، به‌ویژه طومارهای نقالی شاهنامه، استفاده از روشی درست و علمی و دخالت‌ندادن ذوق و سلیقه شخصی است؛ ازین‌روی، در این مقاله یکی از اصطلاحات عامیانه زبان و ادب فارسی، که سابقه مکتوب‌شدنش با توجه به شواهد موجود به روزگار حکومت صفویه برمی‌گردد، معرفی و سپس معنای درست و دقیق آن به دست داده می‌شود.

۴. بحث و بررسی

در حدود جستجوی نگارنده، اصطلاح «سر به گردن کردن» در چندین طومار نقالی شاهنامه آمده است. برای تعریف این اصطلاح، در ابتدا لازم است که یکی از ارکان اصلی آن یعنی «گردن» توضیح داده شود. باید دانست که یکی از معانی اصلی «گردن»، تعهد و مسئولیت است. در فرهنگ فارسی عامیانه در ذیل مدخل گردن آمده است:

گردن (حرف اضافه). به عهده، به مسئولیت، بر ذمه: «والله، از شما چه پنهان، خانم، گردن آنها که می‌گویند» («حاج‌بارک‌الله»، ۹۵) «لابد می‌خواهند خرج سوم و هفته را هم بگذرانند گردن میرزا فرج‌الله؟» (تشریفات، ۷۴) «اگر حاضر نشوی حق و حقوق آقا علای قصاب را بدهی خونت گردن خودت خواهد بود» (بادها، ۷۵) «این مرد چاقوکش دیوانه است: یک نفر را می‌کشد [= ممکن است یک نفر را بکشد]، خونس گردنت می‌ماند» (دایی جان، ۸۱). (نجفی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۲۱).

گردن فلان کس! گناه این کار یا این دروغ بر عهده فلان کس باد! (معمولاً در جمله بی‌فعل به کار می‌رود): «ما هم یک چیزهایی شنیده‌ایم. اما خدا عالم است. گردن خودشان!» («حاج‌بارک‌الله»، ۹۴) «چه‌ها می‌کرده‌اند، گردن خودشان!» («حاج‌بارک‌الله»، ۱۰۵). (نجفی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۲۲).

از گردن خود برداشتن. از زیر دینی یا تعهدی خود را آزاد کردن، دیگر بر عهده خود ندانستن: «پدرش می‌خواست هرچه زودتر او را از سر خود باز کند و خرج او را از گردن خود بردارد» (درازنای شب، ۲۲۵) **به گردن کسی.** بر عهده کسی، به مسئولیت کسی: «حالا اگر از اجرای مراسم ما ترسیدید و خودتان را باختید این دیگر گناهِش به گردن ما نیست و از ته دل معذرت می‌خواهیم» (توپ مرواری، ۳۲) «باز پرس کارآموده ... می‌توانست تقصیر قتل زن جوان را به گردن او ثابت کند» (نامه‌ها، ۲۳) در این معنی، بیشتر در جمله بی‌فعل به کار می‌رود: «گناهِش به گردنِ راویان اخبار که می‌گویند خیلی از قلندرها اهل دود و دم بودند و بنگ و حشیش می‌کشیدند» (نون‌والقلم، ۷۰) «منیژه شروع می‌کند به زنجیره‌موره: ... ختم را کی ورگذار می‌کند؟ مخارج شب هفت را کی می‌دهد؟ آشیخ [گفت]: خانم، تا من را دارید از چه می‌ترسید؟ همه‌اش به گردن خودم» (زنده به گور، ۹۳) (نجفی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۲۳).

(به) گردن کسی افتادن. ۱. بر عهده کسی گذاشته شدن، جزو وظایف کسی قرار گرفتن: «مجبور شدند ما را اسیر کنند و خورد و خوراک ما به گردنشان افتاد» (از یک رمان) ۲. به کسی نسبت داده شدن، کسی مسئول یا مقصر قلمداد شدن (معمولاً به ناحق): «انگشتر دختر پادشاه که گم شده بود گفتند یکی آن را دزدیده و افتاد به گردن این زن بدبخت» (از یک داستان) (نجفی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۲۳-۱۲۲۴).

(به) گردن کسی انداختن. ۱. بر عهده کسی گذاشتن (معمولاً کار پرزحمتی را): «[این کار را] تنها گردن من نیندازید که برای من مشکل است» (خروس سحر، ۹۵) ۲. به کسی نسبت دادن، کسی را مقصر قلمداد کردن (معمولاً به ناحق): (مترادف: **به گردن کسی گذاشتن**): «شماها دوستعلی را خودتان سربسته‌نیست کرده‌اید انداخته‌اید گردن آن طفل معصوم» (دایی جان، ۱۲۸). «یوسف را برادرهایش در چاه افکندند و به گردن گرگ انداختند» (حاجی دوباره، ۱۲۶) «اگر این کار را بکنی من هم خون بابام را گردنت می‌اندازم» (شکر تلخ، ۴۸۵) در مثل می‌گویند: «داماد بی‌عرضه تقصیر را گردن عروس می‌اندازد.» (حاجی دوباره، ۲۲۴). (نجفی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۲۴).

(به) گردن گرفتن. ۱. بر عهده گرفتن، تقبل کردن، متعهد انجام دادن کاری یا پرداختن خرجی شدن: «من گول آن خدایبامرز را خوردم و گفتم: چه عیبی دارد؟ خودم این کار را به گردن می‌گیرم» (سه قطره، ۷۸). «بابام همه خرج عروسی را گردن گرفته بود» (بادها، ۳۲۶) «ارباب به گردن گرفته که بدون احتیاج به قراول و مراقب نظامی ... از شان کار بکشد» (پابره‌ها، ۵۹۸) ۲. به خود نسبت دادن، خود را مسئول یا مقصر دانستن: «بیچاره زن شیخ محمدعلی با همه بیگناهی تمام تقصیرها را به گردن گرفت» (گزنه، ۲۷۷) «هرچه خواستند گردنم بگذارند که از دیوار اندرون [قصر سلطنتی] بالا می‌رفتم گردن نگرفتم» (شکر تلخ، ۱۳۶). «نجفی، ۱۳۸۷، ص. ۱۲۲۴؛ نیز نک. دهخدا، مدخل گردن)

باید دانست افزون بر شواهدی که نجفی در فرهنگ خود آورده، در طومار نقالی شاهنامه نیز «گردن» در همین معنا به کار رفته است: «سام قبول نکرد و گفت شما باید که بازگردید که این کار به گردن من افتاده است» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۳۴۷). حال که معنی گردن و شواهد آن آورده شد، می‌توان اصطلاح «سرب به گردن کردن» را توضیح داد. «سرب به گردن کردن کسی»، کنایه از کسی را رهاکردن و هیچ تعهد و مسئولیتی در قبال او نپذیرفتن است. این گزاره که اکنون در خراسان رضوی، شهرستان سبزوار، در همین معنی کاربرد و روایی دارد و نگارنده بارها آن را از زبان بزرگ‌ترهای فامیل در مواقع عصبانیت خطاب به فرزندان شان شنیده است، در زمانی استفاده می‌شود که پدر یا شخص حامی پس از دیدن رفتاری نابخرد و ناسنجیده و دور از ادب از فرزند و شخص زیر حمایت خود، او را به حال خود رها می‌کند و دیگر هیچ مسئولیتی در قبال رفتار و کردار او نمی‌پذیرد. در واقع پدر یا حامی با گفتن تعبیر «سرت به گردن» شخص رها شده را عاق می‌کند.

با توجه به شواهد موجود، که در ادامه آورده می‌شود، می‌توان گفت که در بیشتر نمونه‌ها، حریفان در میدان رزم و در جواب کسی که آن‌ها را دعوت به تسلیم می‌کند یا درباره حامی خود بسیار لاف و گزاف می‌گوید، از این اصطلاح استفاده می‌کنند. در این حالت، این تعبیر در مقام ناسزا و استهزاء به دو صورت استفاده می‌شود: در یک صورت، این اصطلاح بدون ذکر نام حامی و در صورتی دیگر همراه با نام حامی آورده می‌شود. در نمونه دوم، آورده شدن نام حامی بیشتر به منظور تحقیر و خوارداشتن شخص رها شده به کار گرفته می‌شود. مصححان متون به دلیل ناشناختگی اصطلاح، در بعضی نمونه‌ها، این تعبیر را که در چند متن طومار شاهنامه آمده است، تحریف کرده و یا در نمونه‌های دیگر با حفظ تعبیر، درباره آن توضیحی اشتباه نوشته‌اند. در ادامه، شواهد این تعبیر از طومارهای نقالی شاهنامه آورده می‌شود و هر کدام به صورت جداگانه بررسی و ارزیابی می‌شود. گفتنی است که شواهد با توجه به سال انتشار طومارها آورده شده‌اند.

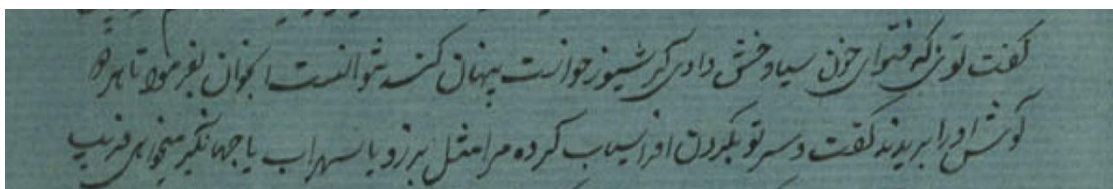
۴-۱. هفت لشکر

«و نامه دویم را مطالعه نمودند، دید که گرشاسب نوشته است: ای خیره‌سر! سرت در گردنت نهاده، زنهار! که اراده آمدن ایران‌زمین نکنی، که در دست من کشته خواهی شد، چراکه مردان که قدم در ملک دشمنان گذاشتند، مردانه‌وار می‌کوشند» (هفت لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۸۰).^۱ گرشاسب، نیای سام، خطاب به او نوشته است که تو مگر سرخود هستی و به حال خود رها شده‌ای که می‌خواهی به ایران بازگردی؟ همچنین در برداشتی دیگر سخن

گرشاسب را این‌گونه می‌توان تفسیر کرد: چنانچه از رزم با دشمنان بترسی و به ایران رجعت کنی، در این صورت تو را به حال خود رها کرده و از تو حمایت نخواهم نمود و در نهایت به دست من کشته خواهی شد.

«فضل گراز گفت: ای دیوزاد! من شخص سیاهی را می‌خواستم که به میدان من آید. تو چه وجود داری؟ فرهنگ را بر طبع گران آمد، گفت: ای سر تو در گردن شداد کرده!» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۱۲۴). فرهنگ در پاسخ به فضل می‌گوید که پادشاه تو، یعنی شداد، تو را به حال خود رها کرده و تو در نزد او هیچ جایگاه و منزلتی نداری؛ پس بیهوده لاف مزن!

«سیه‌پوش گفت: تویی که فتوای خون سیاوخش دادی؟ گرشپوز خواست پنهان کند، نتوانست. آن جوان بفرمود تا هر دو گوش او را بریدند. گفت: و سر تو به گردن افراسیاب! مرا مثل برزو یا سهراب یا جهانگیر می‌خواهی فریب دهی؟» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۹۷). باید دانست که فعل «کرده» از انتهای اصطلاح بر اثر بی‌دقتی مصحح افتاده است. سیه‌پوش خطاب به گرشپوز می‌گوید که برادرت افراسیاب از تو حمایت نمی‌کند و تو بی‌جهت کمر به خدمت او بسته‌ای.

تصویر ۱- نسخه خطی طومار هفت‌لشکر

«تمور در غضب شد و نعره‌ای کشید که: ای سر شما در گردن کوهکش نهاده، این مطلوب من است» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۵۰). تمور با عصبانیت خطاب به مزدوران کوهکش می‌گوید که شما بیهوده سنگ کوهکش را به سینه می‌زنید؛ زیرا او از شما پشتیبانی و حمایت نخواهد کرد. پس معشوق مرا رها کرده و جان خود را نجات بدهید.

شواهد دیگری که در این طومار آمده ازین قرار است:

«طوس نوذر چون این سخن را شنید، گفت: ای سرت در گردنت نهاده! تو آهنگرزاده‌ای، ترا چه حد آنکه نام خواهرزاده کیقباد را بر زبان رانی؟» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۰۰)؛ «پیلسم از حصار بیرون آمد و گفت: ای سرت به گردنت نهاده! ترا با زنان چه کار است؟» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۲۶۲)؛ «زواره گفت: ای ظالم بدکردار! [...] ای سرت در گردنت نهاده! ترا چه حد آنکه نام برزو بر زبان رانی؟» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۴۳)؛ «تمور گفت: دلاوران نام دلاوران را گرامی دارند، [و به] کوهکش گفت: ای سرت در گردنت نهاده!» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۴۷)؛ «برزو گفت: ای سرت در گردنت نهاده! به خیالت که من می‌ترسم؟ بگرد تا بگردیم» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۵۵)؛ «کوهکش چون این سخن بشنید، نهیب به مرکب داد، به میدان درآمد و سر راه بر پیل‌دندان گوش گرفت و گفت: ای سرت در گردنت نهاده! منم نبیره ضحاک‌شاه! تو چه کاره‌ای که دعوی کین او می‌کنی؟» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۹۴-۳۹۵)؛ «پیل‌دندان گفت: پس تو دروغ می‌گویی، از اولاد ضحاک نیستی. کوهکش گفت: ای سرت در گردن ضحاک ماردوش نهاده! ضحاک کیست که کسی او را فخر

خود بدانند؟» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۳۹۵)؛ «تمور گفت: تو را با ایرانیان چه کار؟ ای سرت در گردنت نهاده!» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۴۲۶)؛ «پاس در غضب شده، [گفت]: ای سرت در گردنت نهاده!» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۰)؛ «بهمن پشوتن را فرستاد تا کلوند را بیاورد. چون نزدیک رسید، گفت: ای کلوند! شهریار تو را طلب می‌کند. کلوند گفت: ای سرت در گردنت نهاده! خواست سر او را بکند که پشوتن رو به گریز نهاد» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۵۰۸)؛ «اما، اسلم رو به بهمین کرد که: ای سرت در گردنت نهاده! بدین عقل پادشاهی می‌کنی و اکنون شهر به شهر می‌گریزی؟!» (هفت‌لشکر، ۱۳۷۷، ص. ۵۶۲).

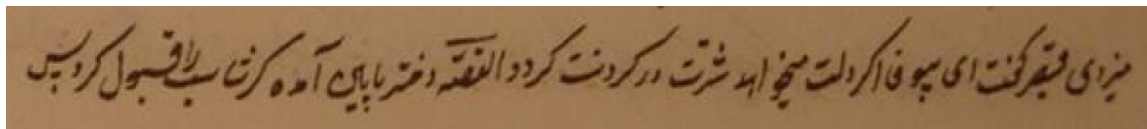
۲-۴. طومار نقالی شاهنامه

«زواره گفت ای ظالم‌نژاد بیدادگر تو چه کدخدایی که رستم یا برزو با تو نبرد کند. دیگر برزوی می‌گویی که او پسر سهراب است و شکننده‌شانه رستم است و کشنده فولادوند دیو است. کوهکش گفت: ای سرت در گردن، فرامرز در میدان کارزار کمند بر گردن برزو انداخته کشان کشان آورد» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۷۰۱). آیدنلو در توضیح این ترکیب نوشته است: «نفرین است: سرت در گردنت فرو برود» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۹۳۴). باید گفت که در نفرین بودن این اصطلاح تردیدی به خود نمی‌توان راه داد اما توضیحی که آیدنلو درباره این اصطلاح می‌دهد، درست نیست. کوهکش که هویت واقعی‌اش فرامرز پسر رستم است، در خطاب به زواره می‌گوید، تو خود در نزد رستم مشروعیت نداری، حال در مقام دفاع از نوه او یعنی برزو پسر سهراب برآمده‌ای؟ «نقابدار رو به جانب تیمور کرد گفت که فلک را با تو هنوز رازی هست برو که حالا ترا بخشیدم اگر بر این می‌شدم دست ترا می‌بستم. تیمور خروشید و گفت ای نامدار نقابدار بی‌نام [و] نشان مرا فلک نتواند بست. سرت در گردنت کرده می‌خواهی که مرا از جنگ برگردانی که در دست من گرفتار می‌شوی بهانه می‌کنی و می‌گریزی» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۷۲۴). تیمور خطاب به نقابدار می‌گوید که تو خود بی‌سروپا هستی و نام و نشان نداری. درواقع اگر قرار به نصیحت و اندرز باشد تو بیشتر لایق آن هستی؛ زیرا اگر تو در دست من گرفتار شوی کسی را نداری که از تو حمایت کرده و موجبات رهایی تو را فراهم نماید.

«فیل‌دندان گفت پس دروغ می‌گویی نبیره ضحاک نیستی. کوهکش گفت سرت در گردن ضحاک کرده. ضحاک چه کس که بر او فخر کنند؟» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۷۳۴). کوهکش به فیل‌دندان می‌گوید که ضحاک که تو به او فخر می‌فروشی و نسب خود را به او می‌رسانی، تو را به حال خود رها کرده است. از طرف دیگر ضحاک در آن جایگاه و مقامی نیست که من نیز تبارم را به او برسانم و بخوام به واسطه او برای خود اعتباری کسب نمایم.

«گفت من از سپاه افراسیاب مرد طلب کردم تو چرا آمدی؟ مگر شما را به افراسیاب شده؟ تور گفت نه سرت افراسیاب در گردنش. من آواز مردانگی ترا شنیده بودم و آن جوان که در پای علم استاده است پادشاه مغرب است و پدر من است و من آرزوی آن دارم که با تو زور آزمایم و با هم کشتی بگیریم و از مرکب به زیر آی» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۷۸۰). تور در این جا خطاب به حریف که او را از جمله متحدان افراسیاب به حساب آورده، می‌گوید که افراسیاب خود بی‌زادوبرگ است و پدرش پشنگ در زمان حیاتش حمایت خود را از او برداشته است. دور باد که من در زیر سایه حمایت افراسیاب قرار بگیرم!

«و در آن وقت دختر از بالای غرفه صدا کرد که ای پدر شرط را به جا آورد مروّت نیست. اگر او کمان را نمی‌کشیدی گردنش می‌زدی. قیصر گفت ای بی‌وفا اگر دلت می‌خواهد شرت در گردنت گردد» (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۲).

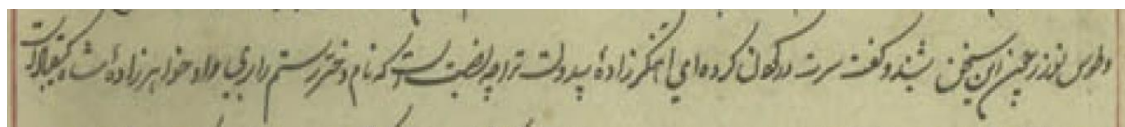

تصویر ۲- نسخه خطی طومار نقالی شاهنامه

ظاهراً «شرت»، همان «سرت» بوده که در این جا به دست کاتب نسخه تصحیف شده است. پدر خطاب به دخترش می‌گوید اگر دلت گرشاسب را می‌خواهد و حرف مرا نادیده می‌گیری، پس سرت به گردن. این تو و این هم گرشاسب! هر جا که می‌خواهی برو. مسئولیت با خودت؛ تو دیگر دختر من نیستی.

۳-۴. طومار جامع نقالی شاهنامه و رستم‌نامه نقالان^۲

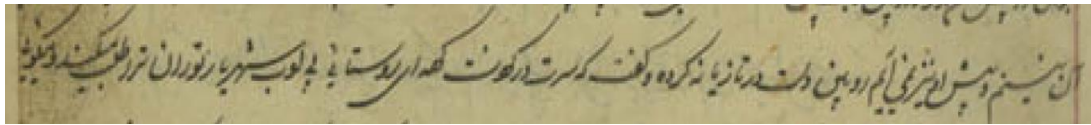
«و طوس نوذر چون این سخن بشنید و گفت: سرت در گردن کرده‌ای آهنگرزاده بی‌دولت تو را چه نصیحت^۳ است که نام دختر رستم را بری» (طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۶، ص. ۲۱۶-۲۱۷)؛ «و گیو پیاله در دست داشت، گفت: خوردم این پیاله را به تاق ابروی بانو گشسب که خانه دل من خراب کرده اوست. و طوس نوزر چون این سخن شنید و گفت: سرت در گردن کرده‌ای آهنگرزاده بی‌دولت! تو را چه نصبت (کذا) است که نام دختر رستم را بری» (رستم‌نامه نقالان، ۱۳۹۸، ص. ۱۸۱).

تصویر ۳- نسخه خطی طومار نایگلی

متأسفانه، مصححان هر دو کتاب معنای درست اصطلاح را دریافت نکرده‌اند و حرف ندای «ای» را به منزله شناسه فعل «کرده» در نظر گرفته‌اند. صورت درست این جمله این گونه است: سرت در گردن کرده، ای آهنگرزاده بی‌دولت! طوس نوذر برای تحقیر و خوارداشت گیو می‌گوید که تو آهنگرزاده‌ای بیش نیستی و تبار خاندان تو به کاوه آهنگر می‌رسد؛ بنابراین تو لیاقت وصلت با دختر رستم را نداری. به تعبیری دیگر طوس می‌گوید اگر قرار به وصلت با بانو گشسب دختر رستم باشد، من که از نژاد و تبار شاهانم، نسبت به این امر سزاوارترم.

«و برزو گفت که: مرا با افراسیاب ترک چه کار است و من غلام آن نیستم و پیش او نیز نمی‌آیم. رو بین دست در تازیانه کرده و گفت که: سرت در گردنت [زیاده] کرده‌ای ای روستایی بی‌ادب! شهریار توران تو را طلب می‌کند و می‌گویی که نمی‌آیم» (طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۶، ص. ۳۱۰)؛ «و برزو گفت که مرا با افراسیاب ترک چه کار است؟ و من غلام آن نیستم و پیش او نیز نمی‌آیم. رو بین دست در تازیانه کرده و گفت که سرت در گردنت کرده‌ای روستایی بی‌ادب! شهریار توران تو را طلب می‌کند و می‌گویی که نمی‌آیم؟» (رستم‌نامه نقالان، ۱۳۹۸، ص. ۲۵۵).

تصویر ۴- نسخه خطی طومار نایگلی

در این جا نیز متأسفانه مصححان دو کتاب به دلیل ندانستن معنای اصطلاح، مرتکب خطا شده‌اند؛ با این تفاوت که قائمی نسبت به مصححان رستم‌نامه نقالان اشتباه بیشتری کرده است. قائمی علاوه بر افزودن حرف ندای «ای» به شناسه فعل «کرده»، یک حرف ندای دیگر نیز به گزاره اضافه کرده است. افزون بر این، واژه «زیادی» را درون قلاب آورده و به زعم خود تصور کرده که اصطلاح در این جا «سر به گردن زیادی کردن» است. مصححان رستم‌نامه نقالان نیز مشابه شاهد نخست، حرف ندای «ای» را به منزله شناسه فعل «کرده» به حساب آورده‌اند؛ بنابراین گزاره بدین صورت باید اصلاح شود: سرت در گردنت کرده، ای روستایی بی ادب! روبین پسر پیران به برزو می گوید تو شخص بی اصل و نسبی هستی. دقیقاً معلوم نیست که پدر و تبارت به چه کسی می رسد! پس تو در جایگاهی نیستی که بخواهی امر شهریاری چون افراسیاب را که تبار به بزرگان می رساند، نادیده بگیری.

«و زال تند گشت و بر جانب رستم خروشید که: ای بی سعادت خونخوار! تو یک فرزند داری و آن را نیز چون سهراب به کشتن می دهی؟ و سر ایشان در گردن ایشان نهاده [ای] و تو چرا فرامرز را گذاشتی که رود» (طومار جامع نقالی شاهنامه، ۱۳۹۶، ص. ۳۳۳)؛ «و زال تند گشت و بر جانب رستم خروشید که ای بی سعادت خونخوار! تو یک فرزند داری و آن را نیز چون سهراب به کشتن می دهی و سر ایشان در گردن ایشان نهاده و تو چرا فرامرز را گذاشتی که رود» (رستم‌نامه نقالان، ۱۳۹۸، ص. ۲۷۷). قائمی در این جا نیز مرتکب خطا شده و معنی درست اصطلاح را دریافت نکرده است. از طرف دیگر، مصححان رستم‌نامه نقالان، علی‌رغم اینکه برخلاف نمونه‌های دیگر، صورت درست اصطلاح را در این جا ضبط کرده‌اند، در توضیح این اصطلاح مرتکب اشتباه شده‌اند. ایشان در مقدمه کتاب، در مدخل «استفاده از فنون ادبی و بلاغی»، همین نمونه اخیر را به منزله شاهد مثال آورده و در توضیح آن نوشته‌اند: «سر ایشان در گردن ایشان نهاده؛ یعنی سرشان را روی سینه‌شان می گذاری» (رستم‌نامه نقالان، ۱۳۹۸، ص. ۲۳). دقیقاً مشخص نیست که در کدام قسمت این اصطلاح، استعاره یا تشبیه آمده که مصححان آن را جزو آرایه‌های ادبی در نظر گرفته‌اند. زال به رستم می گوید که تو مسئولیتی در قبال تربیت و حمایت از فرزندان خود برعهده نگرفته‌ای؛ ازین روی، تو صلاحیت پدر بودن را نداری. به تعبیری دیگر زال خطاب به رستم می گوید تو نباید فرزندان را به حال خود رها کنی و دنبال خواسته‌ها و امیال شخصی خود بروی. به‌خصوص اکنون که سهراب بر اثر اشتباه تو مرده است، باید بار مسئولیت بیشتری در قبال فرامرز بر دوش بگیری.

۴-۴. شاهنامه نقالان

«که عالم در نظر مهر سیاه گشته، از حس رقابت سر تا پا بلرزید و بانگ بر او زده گفت: بس کن. سرت به گردن شوهر ناکست کرده» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۹۰۲/۲). مهر از روی حسادت و با عصبانیت تمام می گوید شوهرت نیز تو را به گردن نمی گیرد. تو چگونه این قدر به حمایت و پشتیبانی او دلگرم هستی؟ شوهرت نیز ناکس و بی اصل و ریشه است؛ بنابراین خیلی از او در پیش من سخن مگو.

«نقابدار بانگ بر وی زده، فرمود: بس کن، سرت به گردن شوهرت!» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۲۴۶۵/۴). احتمالاً مصحح به دلیل دریافت نکردن اصطلاح، همان‌طور که در توضیح شاهد طومار هفت‌لشکر گذشت، فعل «کرده» را از اصطلاح مزبور حذف کرده است. نقابدار می‌گوید شوهری که تو از او دم می‌زنی، تو را به حال خودت رها کرده و ارزشی در پیش او نداری.

«خُلُق سام تنگ و بسیار پریشان است و از طرز بیان او بیشتر منقلب گشته، نهیب زد به فرهنگ که: دور شوید از جلو چشم من. سرت به گردنت [زیادی] کرده یا این مترجمت [که می‌گوید] آن‌که سفید است فربه و زیباست که من عاشق او هستم برای من عقد کنید نشانی درست است! من چه می‌دانم این چه می‌گوید!» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۱۱۷۳/۲). مصحح متوجه اصطلاح نشده و به زعم خود، واژه «زیادی» را برای تکمیل کلام درون قلاب آورده است. سام خطاب به فرهنگ دیوزاد می‌گوید تو که خود بی‌اصل و نسبی، چگونه جرأت کرده و در مقام نصیحت من برآمده‌ای؟

«پیران خواست در آن باب سخنی بگوید و ترکان را از آن تبرئه گرداند که سهراب نهیب زد: بس کن! سر به گردنت [زیادی] کرده؟» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۲۰۷۳/۳). مصحح در این باره نیز اصطلاح را در نیافته است؛ بنابراین قلاب زائد بوده و باید حذف شود. همچنین باید دانست که گزاره خبری است و نه سؤالی. سهراب به این دلیل پیران را ناسزا می‌گوید که او قصد دارد از ترکان دفاع کند؛ حال اینکه خود هیچ مقبولیت و اعتباری در نزد آنان ندارد؛ سهراب می‌گوید ای پیران، خود ترکان تو را رها کرده‌اند و حال تو از آن‌ها دفاع می‌کنی؟ شاهد دیگری که در این طومار آمده و ضبط آن به درستی انجام گرفته است: «پاسخ داد: بس کن. سرت به گردن افراسیاب کرده. بگرد تا بگردیم» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۳۰۹۱/۵).

۴-۵. شاهنامه هفت‌لشکر

«ای خبیث روزگار و ای پلید نامه سرتبارت ۱ بر گردنت نهاده من نییره ضحاکم» (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۵۴۳). مصححان در پاورقی نوشته‌اند: «۱. متن: تبارسرت». باید گفت که متن نسخه درست است و گزاره بدین صورت باید اصلاح شود: «ای پلیدنامه‌تبار، سرت بر گردنت نهاده». یعنی ای کسی که در نامه اعمال و کارهای خاندان تو جز پلیدی و زشتی چیز دیگری دیده نمی‌شود، همان نیاکان و بزرگان تو که از آن‌ها سخن می‌گویی، تو را به حال خود رها کرده و تو احترامی در نزد آنان و به تبع آن دیگران نداری.

شواهد دیگری نیز در این طومار آمده که مصححان به درستی این اصطلاح را ضبط کرده ولی درباره آن توضیحی ننوشته‌اند: «طوس نوذر چون این سخن را از گیو بشنید گفت: ای آهنگرزاده سرت بر گردنت نهاده تو را چه حد آن که نام خواهرزاده کیقباد را بر زبان رانی» (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۳۱۷)؛ «ای خیره‌سر سرت بر گردن ضحاک پلید خبیث جدت نهاده» (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۵۰۴)؛ «پس آن دلاور سر بر سینه کهکش گذاشته و گفت: سرت بر گردن ضحاک جدت نهاده تو چه مقدار قوت داری» (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۵۱۲)؛ «پس گریبان او را بگرفت و هر دو گوش او را برکند. گفت: سرت در گردن افراسیاب کرده مرا چون سهراب یا برزو یا جهانگیر حساب می‌کند» (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۵۴۵)؛

«آنگاه رستم در غضب شد و گفت: ای نابکار خیره‌سر، سر بر گردن پدر آهنگرت کرده» (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۶۳۱)؛ «کلوند گفت: سرت در گردن بهمن کرده» (شاهنامه هفت‌لشکر، ۱۴۰۰، ص. ۶۵۶).

۴-۶. قهرمان‌نامه (نسخه مجلس و ملک) ۴

«قهرمان گفت: ای نقابدار، تو را در تنخواه قهطران گرفته، به خدمت هوشنگ‌شاه برم. نقابدار گفت: ای سرت به گردن هوشنگ تو کرده، بگیر از دست من» (قهرمان‌نامه، بی‌تا، گ. ۱۲ الف؛ رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۶، گ. ۶ الف). نقابدار به قهرمان می‌گوید که هوشنگ تو را فریب داده و برای تثبیت جایگاه خود از تو استفاده می‌کند. همین هوشنگی که تو از او سخن می‌گویی، در شرایط بحرانی تو را رها کرده و از تو حمایت نخواهد کرد. «بانگ بر قارن زد که: ای بدبخت، از پدرم چه بد دیدی که یاغی شده‌ای؟ بیا رکاب مرا ببوس تا تو را در خدمت پدرم برده، التماس نمایم که از سر تقصیر تو درگذرد. که قارن گفت: ای سرت در گردن پدرت کرده، تو را چه حد است که من رکاب تو را ببوسم؟! حال تو را در پیش سالار خواهم فرستاد» (قهرمان‌نامه، بی‌تا، گ. ۴۳ الف؛ رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۶، گ. ۲۵ ب). قارن از سر طنز و استهزاء به کوهکش می‌گوید که ضحاک پدرت تو را رها کرده و از تو حمایت نمی‌کند و تو هیچ ارزش و جایگاهی در نزد او نداری. حالا با وجود این می‌خواهی شفاعت مرا در نزد پدرت بکنی؟! «قارن به میدان رفته، نظر سلم بر قارن افتاد. گفت: ای آهنگرزاده، سرت به [گردن منوچهر تو] کرده. چه کاره‌ای که به میدان من آئی؟! مرا کوهکش پسر ضحاک خیال کرده‌ای؟ من به جنگ منوچهر آمدم، برو تو را حدی نیست که در میدان من آئی» (قهرمان‌نامه، بی‌تا، گ. ۵۱ الف). در این جا به قیاس نمونه‌های دیگر روشن است که واژگانی از اصطلاح افتاده است. ازین روی، نگارنده به‌منظور کامل کردن اصطلاح، چند واژه را درون قلاب به متن اضافه کرده است. عبارت مدنظر در نسخه ملک این‌گونه آمده است: «ای آهنگر بیچه، سرت به گردن پدرت کرده» (رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۳۰ ب).

«آنگاه رستم گفت: ای خیره‌سر، سرت در گردن افراسیاب تو کرده. امروز کی گذارم که جان از دست من بدر بری! زبان ببند بازو بگشا، تا دیده خدا به که خواهد داد» (قهرمان‌نامه، بی‌تا، گ. ۸۵ الف؛ رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۵۳ الف).

«طوس گفت: بیا رکاب مرا ببوس تا التماس تو را خدمت کاووس نموده، از سر گناه تو بگذرد و تو سردار لشکر باشی. جهانگیر گفت: ای سرت در گردن کاووس تو کرده! اگر به ضرب شمشیر ایشان را از ایران بیرون نکنم، پس جهانگیر نباشم.» (قهرمان‌نامه، بی‌تا، گ. ۹۱ ب - ۹۲ الف) در نسخه ملک به‌جای نام پادشاه، از پدر یاد کرده است: «ای سرت به گردن پدرت کرده، تو هم مثل کاوس دیوانه‌ای» (رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۵۸ ب). «هومان مرکب تاخته پیش برزو آمده. چشمش که به برزو افتاد، گفت: ای جوان، افراسیاب تو را داماد خود خوانده و امیرالامرای توران گردانیده. حال چه شده است که به سخن این پیر فرتوت فریب خوردی و از افراسیاب روگردان شدی؟! برزو گفت: ای خیره‌سر، سرت در گردن افراسیاب تو کرده! باش که سزای تو بدهم» (قهرمان‌نامه، بی‌تا، گ. ۱۱۶ ب؛ رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۸۰ ب - ۸۱ الف).

«برزو از هول^۵ چشم گشاد. ترکی را دید که بالای سر خود ایستاده است. گفت: ای ناپاک، گناه من چه بود؟! گفت: بی ادبی چرا کرده‌ای در شکارگاه ما و شهریار افراسیاب خوابیده‌ای؟ اینک افراسیاب در برابر تو ایستاده است. برزو در خشم شد. برجست آن اجل برگشته را از روی اسب کشیده، گفت: ای سرت به گردن افراسیاب تو کرده! انداخت او را به آسمان؛ در وقت فرود^۶ آمدن چنان تیغ بر کمرش زد که مثل خیار تر به دو نیم شد» (قهرمان‌نامه، بی تا، گ. ۱۳۶ ب؛ رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۹۸ ب).

«زواره گفت: تو را چه حد است که رستم و برزو با تو رزم کند و برزو را برزیگر گوئی؟! او فرزند سهراب یل است و نبیره^۷ رستم زال و کشنده فولادبند و خراب کننده توران است. کوهکش گفت: زیاده از این ملاف ای سرت در گردن آن زابلی^۸ کرده! برزیگرزاده بی عقل او کیست که نام او را در میان گردان بر زبان رانی؟!» (قهرمان‌نامه، بی تا، گ. ۱۴۵ ب). این اصطلاح در نمونه اخیر، در نسخه ملک نیامده است.

«یکدست سنگی برداشته به سر پسر فریدون شاه زد که: ای سرت در گردن فریدون کرده که لشکر به تو سپرده است و تو را به امداد ایرانیان فرستاده است» (قهرمان‌نامه، بی تا، گ. ۱۵۸ ب). در نسخه ملک بدین صورت آمده است: «ای سرت به گردن پدرت کرده که ترا به ملک ایران روانه کرده» (رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۱۱۹ الف).

«آنگاه نعره کشید که: ای جهان، سرت به گردن افراسیاب تو کرده! لشکر برداشته بر سر قلعه سیستان آمده‌ای؟! از دست من به کجا خواهی رفت؟!» (قهرمان‌نامه، بی تا، گ. ۱۷۳ ب؛ رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۱۴۶ ب).

«برزو برآشفت. نعره برکشید که: ای ترک‌بچه، سرت به گردن افراسیاب تو کرده! با زنان جنگ می‌کنی؟!» (قهرمان‌نامه، بی تا، گ. ۱۷۴ ب؛ رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۱۴۶ ب).

«آنگاه اسفندیار برآشفت. بانگ بر او زد که: ای سگ نابکار، پای خود را از حد بیرون گذاشتی. سر تو به گردن زال و سام تو کرده! تو را چه حد است که اسم پادشاهان کیان ببری؟!» (قهرمان‌نامه، بی تا، گ. ۱۸۰ الف؛ رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۱۵۲ ب).

گاهی این اصطلاح در بعضی از قسمت‌های نسخه ملک آمده که نسخه مجلس در همان بخش مدنظر فاقد آن است: «پسر پیران تازیانه را حواله کرد که ای برزیگر ترا چه حد است که نیائی؟ آن جوان بیل را برداشته گفت: ای سرت به گردن شهریار تو کرده! باش تا سزای ترا بدهم» (رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۷۲ الف - ۷۲ ب). «در نزد پدر آمد گفت: ای پدر، جنگ این برزیگر بچه را به من واگذار. درین وقت رستم رو بر فرامرز نمود گفت: ای سرت به گردنت بسته! زابلی^۹ بچه بی دولت، این رخت از تو است که می‌کشم که خون در جگرم کرده که به مرگ راضیم» (رستم‌نامه، ۱۲۴۵ و ۱۲۷۵، گ. ۷۸ الف).

۴-۷. طومار شاهنامه فردوسی

«روئین پرسید: کدام مهمان را کشته؟ گفت: سیاوش مهمان او نبود، آن جوان بی‌گناه که دست از پدر و مادر و مملکت خود کشید و به دامن نامردانه شما پیوست غریبانه سر از بدنش جدا نکردید و کشور توران را در زیر سم مرکب ایرانیان نیانداختید؟ روئین گفت: گمان دارم که سرت بر تنت زیاد می‌کند» (سعیدی و هاشمی، ۱۳۸۱، ج. ۷۵۰/۲). گزاره اخیر احتمالاً تحت تأثیر اصطلاح «سر به گردن کردن» به این صورت درآمده است.

ظاهراً مؤلف نتوانسته معنی درست این اصطلاح را دریافت کند؛ زیرا در دیگر طومارها این اصطلاح در همین قسمت از داستان برزو، همان‌گونه که در این مقاله شواهد آن آورده شده، به‌کار رفته است.

جدول ۱- تعداد شواهد اصطلاح «سرت به گردن» در طومارها

مجموع شواهد	تعداد شواهد	نام طومار
۵۰	۱۵	طومار هفت‌لشکر
	۵	طومار نقالی شاهنامه
	۳	طومار جامع نقالی شاهنامه یا رستم‌نامه نقالان
	۵	شاهنامه نقالان
	۷	شاهنامه هفت‌لشکر
	۱۴	قهرمان‌نامه (نسخه‌های مجلس و ملک)
	۱	طومار شاهنامه فردوسی

جدول ۲- کاربرد اصطلاح «سرت به گردن» با نام حامی و بدون نام حامی

مجموع شواهد	اصطلاح بدون نام حامی	اصطلاح با نام حامی	نام طومار
۵۰	۱۱	۴	طومار هفت‌لشکر
	۴	۱	طومار نقالی شاهنامه
	۳	۰	طومار جامع نقالی شاهنامه - رستم‌نامه نقالان (طومار نایگلی)
	۲	۳	شاهنامه نقالان
	۲	۵	شاهنامه هفت‌لشکر
	۱	۱۳	قهرمان‌نامه (نسخه‌های مجلس و ملک)
	۱	۰	طومار شاهنامه فردوسی

جدول ۳- کاربرد اصطلاح «سرت به گردن» با توجه به فعل آورده‌شده

مجموع شواهد	اصطلاح بدون فعل	اصطلاح با افعالی دیگر	اصطلاح با فعل «کرده»	اصطلاح با فعل «نهاد»	نام طومار
۵۰	۰	۰	۲	۱۳	طومار هفت‌لشکر
	۲	۱ (گردد)	۲	۰	طومار نقالی شاهنامه
	۰	۰	۲	۱	طومار جامع نقالی شاهنامه - رستم‌نامه نقالان (طومار نایگلی)
	۰	۰	۵	۰	شاهنامه نقالان
	۰	۰	۳	۴	شاهنامه هفت‌لشکر
	۰	۱ (بسته)	۱۳	۰	قهرمان‌نامه (نسخه‌های مجلس و ملک)
	۰	۱ (می‌کند)	۰	۰	طومار شاهنامه فردوسی

در طومار شاهنامه نقالان، تعبیر «بار آمدن گردن» نیز ظاهراً در معنای متعهدشدن و مسئولیتی را پذیرفتن به‌کار رفته است: «سخراج گردنش بار آمده، دگر حرف خود را پس نگرفت و گفت: اگر نبردم، مرد نیستم» (زیریری،

۱۳۹۶، ج. ۳۳۰۷/۵). در این‌جا منظور این است که قول و یا عمل کردن به این قول، بر گردن او افتاد و چاره‌ای جز پذیرفتن و تعهد به آن نداشت؛ «و سخنانی می‌گفت که گردن نریمان بار آمد تنها برود و با پیرمرد به راه افتاد» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۹۱۹/۲). در این نمونه نیز ظاهراً منظور این است که مسئولیتی بر دوش نریمان افتاد که نمی‌توانست از انجام دادن آن شانه خالی کند. افزون بر این، در همین طومار «به جهنم» نزدیک به اصطلاح «سرت به گردن» که در مواقع عصبانیت بر زبان رانده می‌شود، استفاده شده است: «خُلُق رستم تنگ بود. از بیان سام برآشفته، فرمود: به جهنم، برو» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۳۰۴۶/۵).

گفتنی است که در طومار شاهنامه نَقْلان اصطلاحی دیگر نیز ملاحظه می‌شود که کارکرد آن در مقام فحش و ناسزاگفتن به دیگران است. در یک نمونه از شواهد موجود، این اصطلاح - که بسیار زشت و زننده است - با واژه «گردن» همراه شده است: «کک آواز داد: ساکت شو! سرت به گردن تو و همقطاران و سر آنان به هرچه نه بدتر مافوقتان!» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۴۴۷/۱). شواهد دیگر این اصطلاح ازین قرار است: «بس کن. سرت به فرج مادرت کرده، من برای ریختن خون ناپاک تو و امثال تو خوبم نه از برای ساقی‌گری» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۱۰۴۹/۲)؛ «فرمود: فضولی مکن. سرت به هرچه نه بدتر پدرت» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۱۳۰۹/۲)؛ «گفت: خودت هم برگرد. سرت به هرچه نه بدترت کرده، رحم در حق شما نباید کرد» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۱۳۲۲/۲)؛ «گرگین به هرچه نه بدترش خندید» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۱۷۷۰/۳)؛ «سرت به هرچه نه بدترت کرده، مگر نگفتم جواب باید بر مراد ما باشد؟» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۱۸۱۲/۳)؛ «فرمود: من به هرچه نه بدترم خندیدم که جهان‌پهلوانم!» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۲۹۲۴/۴)؛ «و کسی نیست که به آن‌ها بگوید آخر سرتان به هرچه نه بدترتان، چند نفرید؟» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۳۰۵۶/۵). جلیل دوستخواه، مصحح طومار مزبور، درباره این عبارت نوشته است: «تعبیری است دشنام‌آلود و توهین‌آمیز و بر پایه سنجه‌های اخلاقی، بی‌ادبانه که در زبان گفتاری مردم اصفهان (و شاید جاهای دیگر) رایج است و در اشاره به گفتار و کردار ناخوشایند کسان به کار می‌رود» (زریری، ۱۳۹۶، ج. ۲۱۸۱/۳).

۵. نتیجه‌گیری

در این مقاله، یک اصطلاح ناشناخته عامیانه بررسی و ارزیابی شد. اصطلاح «سر به گردن کردن»، کنایه از کسی را رها ساختن و هیچ تعهد و مسئولیتی در قبال او نپذیرفتن است. در بیشتر نمونه‌ها، حریفان در میدان رزم و در جواب کسی که آن‌ها را دعوت به تسلیم می‌کند یا درباره حامی خود بسیار لاف و گزاف می‌گوید، از این اصطلاح استفاده می‌کنند. اگرچه معنی رهاکردن فرد و دیگر مسئولیتی در قبال او نداشتن، در تمامی شواهد طومارها مستتر و پنهان است اما براساس همین شواهد موجود، افراد عصبانی و دلخور این اصطلاح را در پاسخ به افراد ذیل به کار می‌گیرند: ۱- کسی که قصد دارد بدون اجازه بزرگ‌تر خود کاری را انجام دهد. ۲- کسی که بیش از اندازه به حمایت ولی‌نعمت یا پادشاه خود امیدوار است و برای رضایت خاطر او تا سرحد جان می‌کوشد. ۳- کسی که برخلاف جایگاه اجتماعی پایین خود و نداشتن اصل و نسب درست و حسابی، از زنی با جایگاه و موقعیت اجتماعی بالاتر خواستگاری می‌کند. ۴- کسی که نام پهلوان و دلاوری قدرتمند را بر زبان می‌آورد و از او می‌خواهد تا به میدان جنگ بیاید. شخص در این مقام توانایی‌های خود را از حریف فعلی بیشتر

می‌داند و از او می‌خواهد تا میدان رزم را ترک کرده تا حریفی قدرتمندتر از او به نبردش بیاید. ۵- کسی که در میدان رزم در مقابله با حریف و مبارز رودرروی خود، از او به بزرگی یاد نمی‌کند و به او ناسزا می‌گوید. ۶- کسی که دعوت پادشاه یا شخصی قدرتمند را نمی‌پذیرد و حاضر به دیدار او نمی‌شود. ۷- زنی که جایگاه و مرتبه خود را از زنی دیگر بالاتر می‌داند. ۸- شخصی که ولی‌نعمت یا حامی خود را نصیحت کرده و به او پند و اندرز می‌دهد. ۹- شخصی که نسب شاهی ندارد و پادشاهان را خطاب قرار می‌دهد. در این نمونه‌ها، این تعبیر در مقام ناسزا و استهزاء به دو صورت استفاده می‌شود: در یک صورت این اصطلاح بدون ذکر نام حامی و در صورتی دیگر همراه با نام حامی آورده می‌شود. در نمونه دوم، آورده شدن نام حامی بیشتر به منظور تحقیر و خوارداشت شخص رهاشده به کار گرفته می‌شود. مصححان متون به دلیل ناشناختگی اصطلاح، در بعضی نمونه‌ها این تعبیر را که در چند متن طومار شاهنامه آمده است، تحریف کرده و یا در نمونه‌های دیگر با حفظ تعبیر، توضیحی اشتباه درباره آن نوشته‌اند. همچنین در این مقاله دو اصطلاح «بار آمدن گردن» و «سر به هرچه نه بدتر کردن» که در شاهنامه نقالان آمده، بررسی شد. در نمونه نخست، می‌توان احتمال داد که گردن در معنای تعهد و مسئولیت به کار گرفته شده است. کارکرد نمونه دوم نیز در مقام فحش و ناسزاگفتن به دیگران است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در چاپ بنیاد موقوفات افشار، شواهد به همین صورت آمده و شماره صفحات نیز تغییر نکرده است.
۲. به دلیل اینکه کتاب «رستم‌نامه نقالان» چاپ دیگری از کتاب «طومار جامع نقالی شاهنامه» است، شواهد این دو کتاب در ذیل یک مدخل آورده می‌شود.
۳. نسخه: نصبت (: نسبت).
۴. به دلیل اینکه متن طومار کتابخانه مجلس با طومار کتابخانه ملک یکی است، در اینجا به منظور پرهیز از تکرار کلام به ذکر ارجاع به نسخه ملک بسنده شده است. در نمونه‌هایی هم که ضبط نسخه ملک با نسخه مجلس متفاوت بوده، در ادامه شاهد مثال نسخه مجلس به آن اشاره رفته است. گفتنی است که نگارنده این دو طومار را تصحیح و به‌زودی منتشر خواهد کرد (برای آگاهی از قهرمان‌نامه و مؤلف آن بنگرید به پارساطلب و همکاران، ۱۳۹۹، ص. ۲۰۱-۲۲۵).
۵. نسخه: حول.
۶. نسخه: + فرو.
۷. نسخه: نه بیر.
۸. نسخه: ذابلی.
۹. نسخه: ذابلی.

منابع

پارساطلب، عباس، مؤذنی، علی محمد، و هادی، روح‌الله (۱۳۹۹). معرفی نسخ نویافته قهرمان‌نامه (داستان قهرمان قاتل) و معرفی شخصیت قهرمان. فرهنگ و ادبیات عامه، ۸(۳۲)، ۲۰۱-۲۲۶.

<https://cfl.modares.ac.ir/article-11-39323-fa.html>

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه (ج. ۱۲). انتشارات دانشگاه تهران.

- رستم‌نامه (۱۲۴۵ و ۱۲۷۶ق). نسخه خطی محفوظ در کتابخانه ملک، شماره ۶۴۲۴.
- رستم‌نامه نقّالان (۱۳۹۸). به تصحیح محمدجعفر یاحقی – فاطمه ماه‌وان. سخن.
- زریری، مرشد عباس (۱۳۹۶). شاهنامه نقّالان (۵ مجلد). تصحیح جلیل دوستخواه. ققنوس.
- سعیدی، سید مصطفی، و هاشمی، حاج احمد (۱۳۸۱). طومار شاهنامه فردوسی (۲ جلد). خوش‌نگار.
- شاملو، احمد (۱۳۸۱). کتاب کوچه (۱۴ جلد). مازیار.
- شاهنامه هفت‌لشکر (۱۴۰۰). تصحیح و توضیحات محمد جعفری قنواتی – زهرا محمدحسینی صغیری. خاموش.
- طومار نقّالی شاهنامه (۱۳۹۱). مقدمه، ویرایش و توضیحات سجّاد آیدنلو. به‌نگار.
- طومار جامع نقّالی شاهنامه (۱۳۹۶). به تصحیح فرزاد قائمی. به‌نشر (انتشارات آستان قدس رضوی).
- قهرمان‌نامه (بی‌تا). نسخه خطی محفوظ در کتابخانه مجلس، شماره ۱۵۷۹۴.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۸۷). فرهنگ فارسی عامیانه. نیلوفر.
- هفت‌لشکر (طومار جامع نقّالان) (۱۳۷۷). مقدمه، تصحیح و توضیح مهران افشاری – مهدی مداینی. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

References

- Comprehensive Naqqali Scroll of Shahnameh* (2017). written by M. S. Naighli, corrected by F. Ghaemi. Behnashr. [In Persian].
- Dehkoda, A. (1998). *Dictionary* (Vol. 12). Tehran University Publications. [In Persian].
- Haft Lashkar* (1998). introduction, correction and explanation M. Afshari – M. Madayeni. Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Najafi, A. (2008). *Persian folk culture*. Nilufar. [In Persian].
- Naqqali Scroll of Shahnameh* (2012). introduction, editing and explanations S. Aidenlu. Behnegar. [In Persian].
- Parsatalab, A., Moazeni, A., & Hadi, R. (2020). On a recently found Qahramān-nāmāh (the story of the killer hero) and its characters. *Culture and Folk Literature*, 8(32), 201-226. <https://cfl.modares.ac.ir/article-11-39323-fa.html> [In Persian].
- Qahramān-nāmāh* (n. d.). The manuscript is preserved in the library of the Majlis. No. 15794. [In Persian].
- Rostam-nameh Naghalan* (2019). unknown author, introduction and correction of M. J. Yahaghi and F. Mahvan, Sokhan. [In Persian].
- Rostam-nameh* (1245 and 1276 AH). The manuscript is preserved in Malek's library. No. 6424. [In Persian].
- Saedi, M., & Hashemi, A. (2002). *Ferdowsi's Shahnameh Scroll (2 volumes)*. Khoshnegar. [In Persian].
- Shahnameh Haft Lashkar* (2021). Correction and explanations by M. Jafari Ghanavati and Z. Mohammad Hassani Saghiri. Khamoosh. [In Persian].
- Shamlou, A. (2002). *Ketab-e Kuce (14 volumes)*. Mazeyar.
- Zariri Isfahani, A. (2017). *Shahnameh-e Naqalan (5 volumes)*. revised by J. Dostkhah, Qoqnoos. [In Persian].